

تنبيه الامّة و تنزيه الملة (کتاب)

نویسنده: علیرضا صالحی

• چکیده

تَنْبِيهِ الْأُمَّةِ وَ تَنْزِيهِ الْمِلَّةِ از مشهورترین رساله‌های سیاسی در عصر مشروطه است که در دفاع از سلطنت مشروطه و در مخالفت با حکومت استبدادی توسط میرزا محمدحسین غروی نائینی نوشته شد. این کتاب در یک مقدمه، پنج فصل و دو مقصد در خاتمه تدوین شده است. دفاع فقهی و اصولی از مفاهیم نوآیینی مانند آزادی، مساوات، شورا، تفکیک قوا، قانون و رأی اکثریت و همچنین مشروعیت بخشی به نهادهای جدیدی همچون دولت مشروطه و مجلس شورای ملی از منظر آموزه‌های شیعی، مهم‌ترین ویژگی این کتاب است.

نائینی حکومت مشروطه را ضروری دین دانسته؛ زیرا به نظر او در این نوع از حکومت به خلاف حکومت مطلقه، غصب حق مردم وجود نخواهد داشت. او با مقدس دانستن دو کلمه آزادی و مساوات، رابطه مستقیمی میان آن دو و پیشرفت جوامع می‌بیند. نائینی با استناد به سخنان حضرت علی(ع) در عهدنامه مالک اشتر، تفکیک قوا را امری مشروع تلقی می‌کند و تبعیت از رأی اکثریت را از باب ضرورت حفظ نظام واجب می‌داند. نائینی با اعتقاد به عدم لزوم تصدی شخص مجتهد در امور حسبه و کفایت اذن او در صحت و مشروعیت تصدی غیرمجتهد، به ایجاد مستند شرعی برای کارکرد مجلس شورای ملی می‌پردازد.

تنبيه الامه شهرت زیادی در ادبیات مذهبی و سیاسی شیعه دارد و نوشته شدن آن را نشان از اعتقاد نائینی به نوعی نظام میانه دانسته‌اند که نه در حد مشروعیت حکومت امام معصوم باشد و نه در حد نظام استبدادی. دشواری ادبیات این کتاب را از نقدهای وارد بر آن می‌دانند. پیوند تنگاتنگ فقه المشروطه به‌ویژه در ادبیات نائینی با نهادهای مشروطه را از تأثیرات کتاب تنبيه الامه بر فضای سیاسی ایران دانسته‌اند. ادامه اندیشه‌های سیاسی نائینی در حوزه علمیه نجف به‌ویژه در اندیشه‌های آیت الله سید علی سیستانی از دیگر تأثیرات این کتاب معرفی شده است.

معرفی اجمالی

نام کامل این کتاب «تنبيه الامّة و تنزيه الملة في لزوم مشروطية (دستورية) الدولة المنتخبة لتقليل الظلم على افراد الامّة و ترقية المجتمع» است.^[۱] این کتاب رساله‌ای سیاسی است که توسط میرزا محمدحسین نائینی در دفاع از حکومت انتخابی و مخالفت با سلطنت مطلقه و حکومت استبدادی در ربیع‌الاول ۱۳۲۷ ق (پس از استبداد صغیر) نوشته شد و در همان سال در بغداد به چاپ رسید.^[۲]

نائینی هدف از نگارش این کتاب را تنبيه امت به ضروریات شریعت و مبرا کردن ساحت دین (ملت) از زندقه و الحاد و بدعت (ظلم و استبداد) بیان می‌کرد. (ص ۳۳)

اهمیت و جایگاه کتاب

تنبيه الامه شهرت زيادی در ادبيات مذهبی و سياسی شيعه و ايران معاصر دارد. اين رساله از درون منازعات فقهی در زمان نهضت مشروطه در ايران سر برآورد و با تأييد رهبران مذهبی شيعه از جمله آخوند خراسانی^[۱] و ملا عبدالله مازندرانی^[۲] به محور اصلی در تبیین دینی از نظام مشروطه تبديل شد.^[۳] تأسيس «فقه المشروطه» به عنوان فصل جديدی در تاريخ اجتهاد و فقه سياسی شيعه را مرهون تلاش‌های نائینی در رساله تنبيه الامه دانسته‌اند.^[۴] درباره اين کتاب از ابتدای نگارش تا امروز نظرهای متفاوتی اظهار شده است و به گفته عبدالهادی حائری در کتاب تشيع و مشروطيت حتی جدی‌ترين منتقدین آن هم دقت علمی آن را تحسین کرده‌اند.^[۵]

در کتاب مبانی فقهی حکومت اسلامی اثر حسينعلی منتظری، نائینی یکی از فقه‌های انقلاب‌آفرين معرفی شده که در تاريخ فقه اسلام توانسته فروع نوینی از فقه حکومتی را بر اساس اصول القایي ائمه شيعه در کتاب تنبيه الامه، تفريع و تأسيس کند.^[۶] داوود فيرچی از پژوهشگران عرصه فقه سياسی، تنبيه الامه را کتابی توصيف می‌کند که مقدمات بيان دینی از آزادی و دموکراسی را در مذهب شيعه فراهم آورد و اهميت مضاعفی از دیدگاه رابطه دين و تجدد پيدا کرده و همين امر موجب افزايش مراجعه به اين کتاب شده است.^[۷]

به نوشته سيد محمود طالقانی، اين کتاب نظر نهایی و عالی اسلام و شيعه درباره حکومت را با مدارک موثق ارائه کرده و برای علما و مجتهدان، کتابی استدلالی و اجتهادی و برای عوام رساله تقليد درباره وظايف اجتماعی است.^[۸] مرتضی مطهری نیز اين کتاب را تفسیری دقيق از توحيد عملی، اجتماعی و سياسی اسلام دانسته که با استدلال‌های متقن، از قرآن و نهج البلاغه توأم است.^[۹] کتاب تنبيه الامه به دليل ايجاد راهی به سوی دولت ملی از درون دستگاه‌های فقه‌های شيعه دارای اهميت است؛ چراکه برای نخستين بار از حقوق ملی، قرارداد، انتخابات، مجلس، تفکيک قوا، مالیات، قانون موضوعه بحث کرد و مکانيزم انتخابات را به انجمن‌ها گره زد يعنی نخستين نسل احزاب را مورد بررسی قرار داد.^[۱۰]

به گفته عباسعلی عميد زنجانی علت تأليف کتاب تنبيه الامه بيشتر در پاسخ به اين ايراد بود که می‌گفتند علمای شيعه به خاطر اعتقاد به مشروعيت انحصاری حکومت ائمه همواره با هرگونه مفهومی از دولت و نظام سياسی مخالف هستند. نکته ديگر اينکه نوشته شدن اين کتاب نشان از اعتقاد نائینی به نوعی نظام میانه بود که نه در حد مشروعيت حکومت امام معصوم باشد و نه در حد نظام استبدادی که به هيچ وجه قابل تأييد نیست.^[۱۱]

نویسنده

مقاله اصلی: محمدحسين غروی نائینی

محمدحسين غروی نائینی (۱۲۷۶-۱۳۵۵ق/۱۲۴۰-۱۳۱۵ش) از فقيهان شيعه در قرن چهاردهم قمری و از علمای طرفدار نهضت مشروطه ايران بود.^[۱۲] وی متولد شهر نائين و تحصيل کرده نزد علمایي چون جهانگیرخان قشقایی، ميرزای شیرازی و آخوند خراسانی در شهرهای اصفهان، سامرا، کربلا و نجف بود.^[۱۳] همراهی با ميرزای شیرازی در نهضت تباکو،^[۱۴] همکاری با آخوند خراسانی و عبدالله مازندرانی در نهضت مشروطه ايران^[۱۵] و همچنين اعلام جهاد عليه انگليس در عراق به همراه سيد ابوالحسن اصفهانی از جمله فعاليت‌های سياسی نائینی بوده است.^[۱۶] نائینی پس از محمدتقی شیرازی جزو مراجع

شیعه شد.^[۱۷] شهرت علمی نائینی بیشتر به خاطر مکتب اصولی او و همچنین تألیف کتاب معروف تنبیه الامه و تنزیه المله است.

فهرست

کتاب شامل یک مقدمه، پنج فصل و دو مقصد در خاتمه آن است. در مقدمه مطالبی درباره حقیقت استبداد و مشروطیت، دولت، قانون اساسی، مجلس شورای ملی، آزادی و مساوات آمده است.

فصول پنج گانه کتاب نیز عبارت‌اند از:

- حقیقت سلطنت نزد ادیان و عقلا
- تحدید سلطنت در عصر غیبت
- مشروطه و تحدید سلطنت
- پاسخ به شبهات و مغالطات
- صحت و مشروعیت مداخله نمایندگان مجلس و شرائط و وظائف آنان

خاتمه کتاب نیز دربرگیرنده دو «مقصد» (بخش) است:

- مقصد اول: قوای حافظ استبداد
- مقصد دوم: راههای علاج قوای استبداد

روش‌شناسی

نائینی در کتاب تنبیه الامه از درون ادبیات فقهی و اصولی و با استناد به ادله چهارگانه (کتاب، سنت، اجماع و عقل) دست به استنباط زده و مشروعیت دولت مدرن را از نگاه فقه و اصول شیعه اثبات کرده است. به عنوان مثال او با استناد آیات قرآن مانند آیه ۱۵۹ سوره آل عمران و سیره پیامبر اسلام (ص) و حضرت علی (ع) در مشورت با اصحاب برای اثبات مشروعیت شورا، قاعده اصولی «اخذ به ترجیحات عند التعارض» در اثبات رأی اکثریت، اجماع و اتفاق تمام عقلای عالم برای اثبات ضرورت حکومت و ... مباحث کتاب خود را سامان داده است.

مدعیات

منسجم‌ترین دفاعیه فقهی و اصولی از حکومت مشروطه، فرایندهای قانون‌گذاری، مجلس شورای ملی، آزادی، مساوات، شورا، تفکیک قوا، رأی اکثریت و ... در عصر مشروطه در کتاب تنبیه الامه توسط میرزای نائینی صورت گرفت.

تقسیم‌بندی انواع حکومت

میرزای نائینی با تقسیم حکومت به ولایتیه^[۱۸] و تملکیه^[۱۹]، ولایتیه بودن حکومت را منحصر به زمان حضور معصوم نمی‌داند و معتقد است در دوره غیبت نیز در حد توان به شرط نظارت بیرونی، حکومت ولایتیه قابل تحقق است.^[۱۸] در اندیشه نائینی در زمان حضور امام معصوم، مقام عصمت، عالی‌ترین ضمانت ولایتیه بودن قدرت سیاسی محسوب می‌شود؛ ولی در دوران غیبت چاره‌ای جز سازوکار نظارت بیرونی (نظارت و مشارکت

شهروندان) وجود نخواهد داشت، نظارتی که مبتنی بر دو امر اساسی تدوین قانون اساسی و تشکیل مجلس شورای ملی است. (ص ۴۵-۴۸ و ۸۷-۸۸)

نائینی دفاع از حکومت مشروطه را ضروری دین قلمداد می‌کند. به نظر او در سلطنت تملک‌یه به دلیل غصب حق خدا، معصوم و مردم به صورت یک‌جا، خروج حداکثری از اصل اولیه عدم جواز تأسیس حکومت در زمان غیبت صورت گرفته است؛ ولی در سلطنت ولایتیه که سلطنت مشروطه نیز جزئی از آن است، غصب حق مردم وجود نخواهد داشت؛ بنابراین تحدید سلطنت چون باعث کاهش ظلم و تعدی خواهد شد از نظر شرعی امری مطلوب و دفاع از آن نیز از باب امر به معروف و نهی از منکر واجب است. (ص ۷۵-۷۹ و ۱۶۷)

دفاع از آزادی و مساوات

نائینی در مقابل دیدگاه مخالفان مشروطه، نه تنها نظر منفی نسبت به دو کلمه آزادی و مساوات نداشت؛ بلکه این دو واژه را مبارک و مقدس و منشا همه کمالات انسانی می‌دانست. (ص ۴۹-۵۰ و ۸۶) به عقیده او پایه و اساس سلطنت استبدادی و مطلقه در نبود آزادی و مساوات است (۴۹-۵۰) و رابطه‌ای مستقیم بین این دو اصل و ترقی جوامع اسلامی می‌بیند. (ص ۵۰) او ریشه اسارت ملت و عدم آزادی آنها در دست جباریه تاریخ را ناشی از جهل به حقوق خود و وظایف سلطنت می‌داند و معتقد است آزادی و مساوات دو موهبت الهی برای انسان است که فراموش شده‌اند و همین فراموشی باعث افتادن طوق رقیت بر گردن آنها و بروز تمام مصائب تاریخ از جمله قتل اولیا و اوصیا به ویژه امام حسین (ع) شده است. (ص ۱۴۱-۱۴۲)

وجوب شورا و مشورت در نظام اسلامی

نائینی با اشاره به سیره پیامبر گرامی اسلام (ص) و حضرت علی (ع) و استناد به آیه ۱۵۹ سوره آل عمران، بر وجوب شرعی شورا و مشورت در امور سیاسی تأکید دارد و معتقد است، تشکیل دولت‌های مستبد در محدوده جغرافیایی جهان اسلام و انحطاط مسلمین به دلیل نادیده گرفتن اصول اولیه اسلام یعنی آزادی، مساوات و شوری است.^[۱۹] وی برای ترسیم جایگاه شوری در نظام اندیشه‌ای اسلام و مشروعیت‌بخشی به مشورت در امور سیاسی و اجتماعی، امور نوعی اولیه مربوط به تکالیف و وظایف مکلفین و امور نوعی ثانویه را به دو حوزه احکام منصوص و حوزه احکام غیرمنصوص و متغیر تقسیم می‌کند. بر اساس نظر او مشورت فقط در حوزه احکام غیر منصوص و متغیر مشروع است و در این حوزه امکان تدوین قوانین خواهد بود، قوانینی که بر اساس مصالح و مقتضیات زمان و مکان توسط ولی نوعی اتخاذ خواهد شد و الزام آور خواهد بود. (ص ۱۳۵-۱۳۸)

مشروعیت‌بخشی به مسأله تفکیک قوا

میرزای نائینی برای مشروعیت‌بخشی به مقوله تفکیک قوا با مستند قرار دادن عهدنامه مالک اشتر که در آن امام علی (ع) با تفکیک و تقسیم جامعه به طبقاتی از جمله سپاهیان، کارگزاران، قضات و ... که جدای از هم ولی در ارتباط با یکدیگرند و نیازهای آنها به وسیله همدیگر تامین می‌شود،^[۲۰] معتقد است: «از وظایف لازمه سیاسیه تجزیه قوای مملکت است که هر یک از شعب، وظائف نوعیه را در تحت ضابط و قانون صحیح علمی منضبط نموده، اقامه آن را با مراقبت کامله در عدم تجاوز از وظیفه مقرر به عهده کفایت و درایت مجربین در آن شعبه سپارند...». (ص ۱۳۸-۱۴۰)

حمایت از مجلس شورای ملی

نائینی برای ایجاد مستند شرعی برای کارکرد مجلس شورای ملی با نگاهی متفاوت به متصدی امور حسبه، قائل به عدم لزوم تصدی شخص مجتهد و کفایت اذن او در صحت و مشروعیت تصدی غیرمجتهد در امور حسبه است. وی با چنین دیدگاهی، کار مجلس شورای ملی را منحصر در امور ولایتیه نمی‌داند؛ بلکه فلسفه وجودی آن را بیشتر ناظر به جهات مشترکه عمومیه و خارجه از باب ولایات می‌داند که به انتخاب نوع ملت مدیریت مالیات و دخل و خرج عمومی مملکت را به عهده می‌گیرند و برای جهات ولایتیه نیز تنفیذ قانون‌گذاری‌های مجلس توسط یکی از مجتهدین ذی صلاح را کافی می‌داند. (ص ۱۱۲-۱۱۴)

وجوب تبعیت از رأی اکثریت

او با استناد به قاعده اصولی «اخذ به ترجیحات عند التعارض»، رأی اکثریت را یکی از مرجحات در زمان ایجاد تعارض معرفی می‌کند؛ اصلی که به نظر او یک حکم عقلایی است. وی با استناد به سیره پیامبر(ص) و حضرت علی(ع) و همچنین مقبوله عمر بن حنظله و ایجاد پیوند میان رأی اکثریت و مفهوم شوری که به نص قرآن مشروعیت آن ثابت شده، معتقد است، در صورت ایجاد اختلاف آرا در امور نوعی و با فرض تساوی مشروعیت طرفین، از باب ضرورت حفظ نظام لازم است که بر رأی اکثریت تکیه شود و دلیل شرعی وجوب تبعیت از رأی کثرت را در این موارد همان ادله ناظر به وجوب حفظ نظام قرار می‌دهد.^[۲۱]

نقدها

دشواری متن تنبیه الامه را می‌توان از جمله نقدهای آن دانست. داوود فیرحی در این باره چنین آورده است: دشواری ادبیات تنبیه الامه به دلیل دو ویژگی اساسی در آن است: نخست اینکه تنبیه الامه هرچند به زبان فارسی نگاشته شده؛ اما به واقع فارسی - عربی است. نویسنده‌اش مدرس عالی‌رتبه‌ای است که سال‌ها به تدریس تخصصی در عالی‌ترین مراحل فقه و اصول اشتغال داشته و همین موجب شده بیان و کلام او جنبه تخصصی پیدا کند. ویژگی دوم نوآوری فقهی - سیاسی نویسنده در تلاش برای پیوند سنت فقه‌ای با موضوع جدید و دشواری چون تجدد، دموکراسی و دولت مدرن است. همین ویژگی ادبیات نویسنده را با پیچیدگی خاصی همراه کرده و کتاب و نویسنده را در معرکه «نزاع سنت و تجدد» قرار داده است.^[۲۲]

تأثیرات بر فضای سیاسی جامعه و فقه سیاسی شیعه

فقه المشروطه به روایت رهبران مذهبی حامی مشروطه به‌ویژه در ادبیات نائینی در کتاب تنبیه الامه تنها در حوزه نظر باقی نماند و پیوند تنگاتنگی با نهادهای مشروطه در ایران پیدا کرد. این نوع از رابطه را علاوه بر گفتگوی انتقادی مجتهدان مخالف و موافق مشروطه، همچنین در ارجاعات نائینی به قانون اساسی و مصوبات مجلس و از طرف دیگر حضور پررنگ مفاهیم فقه سیاسی در مذاکرات مجلس شورای ملی، می‌توان ملاحظه کرد.^[۲۳]

به عقیده سیدعلی میرموسوی پژوهشگر عرصه فقه سیاسی، ادبیاتی که نائینی در کتاب تنبیه الامه پی‌ریزی کرد اگر ادامه می‌یافت در گذار به دوران مدرن و ایجاد بسترهای مناسب برای شکل‌گیری حکومت دموکراتیک در ایران مؤثر بود؛ چراکه او با بهره‌گیری از ویژگی مهم مکتب فقهی نجف (تقویت نقش عقل و یافته‌های عقلی و بهره‌مندی از بنای عقلا و

دستاوردهای آن‌ها در مباحث اجتهادی)، به ایجاد یک روایت و الگوی متناسب با اسلام از تجدد و دولت مدرن در ایران دست زد. البته به نظر وی این ادبیات به واسطه افول گفتمان مشروطه (ناکامی مشروطه‌خواهان در تحقق آرمان‌هایی که در زمان مشروطه دنبال می‌کردند)، ایدئولوژیک شدن فضای فکری عصر مشروطه و جای خالی نگرش‌های تاریخی به مباحث اندیشه‌ای رو به افول گرایید.^[۲۴] به گفته میرموسوی در پرتو شگل‌گیری اسلام‌گرایی یا اسلام سیاسی^[یادداشت ۵] از دهه ۲۰ شمسی به بعد شاهد فاصله‌گیری از ادبیات فقهی نائینی در تنبیه الامه بودیم؛ ولی در نتیجه تحولات اخیر در نتیجه ادعاهای پسااسلام‌گرایی،^[یادداشت ۶] نوعی بازاندیشی تجربه فقه‌های دوران مشروطه یا نائینی‌گرایی جدید در حال رخ‌دادن است.^[۲۵]

با افول گفتمان مشروطه پس از استبداد صغیر و به تبع آن کمرنگ شدن کتاب تنبیه الامه در فضای اندیشه‌ای ایران معاصر، دوره‌هایی در تاریخ معاصر ایران به اقتضای شرایط زمانی، از جمله پس از نهضت ملی شدن صنعت نفت و کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ش، نوعی بازگشت به تنبیه الامه صورت گرفت. در این دوران مرحوم طالقانی چون ایران دچار بحران را نیازمند ترویج ادبیات دموکراتیک می‌دید، به بازنویسی تنبیه الامه پرداخت و پانویس‌هایی بر آن افزود. او در سال ۱۳۳۴ش نیز این کتاب را تلخیص کرد و در برخی موارد پاورقی‌هایی اضافه کرد که به گفته داوود فیرحی، کتاب تنبیه را انقلابی کرده و آن را به ادبیات خود نزدیک نمود.^[۲۶]

عبدالوهاب فراتی از پژوهشگران حوزوی قائل به ادامه اثرات اندیشه نائینی در حوزه نجف در اندیشه‌های آیت الله سیستانی با رفع برخی ابهامات است. با باور وی آیت الله سیستانی با میرزای نائینی در واگذاری تصمیم‌گیری و تصمیم‌سازی در حوزه‌های غیرمنصوص به مردم هم نظر است؛ ولی نظریه میرزای نائینی را یک گام به جلو برده است. به گفته او نائینی تکلیف زنان و اقلیت‌های مذهبی را در تنبیه الامه مشخص نکرد؛ ولی در اندیشه آقای سیستانی به طور جدی از حقوق زنان حمایت می‌شود و اقلیت‌ها و گروه‌های قومیتی و مذهبی به شکل بهتری در ساختار حکومت جاسازی می‌شوند.^[۲۷]

شرح، تعلیقه، تصحیح و چاپ

رساله تنبیه الامه تاکنون چندین بار چاپ، تصحیح، تعلیق و شرح شده است. در سال ۱۳۲۷ق برای اولین بار در بغداد در ۹۵ صفحه چاپ شد و بار دوم در سال ۱۳۲۸ق در تهران تجدید چاپ شد. در سال ۱۳۷۴ق (۱۳۳۴ش) با مقدمه و توضیحات سید محمود طالقانی توسط شرکت سهامی انتشار به چاپ رسید. این کتاب همچنین در سال ۱۳۸۰ش با اضافه عبارت «رساله‌ای در مردم‌سالاری دینی و استبداد دینی» در عنوان به کوشش حمیدرضا محمودزاده حسینی در ۱۷۸ صفحه توسط انتشارات امیرکبیر منتشر شد. سید جواد ورعی نیز با مبنا قرار دادن نسخه اولی که در بغداد به چاپ رسیده بود و با تصحیح اغلاط کتاب و حذفیاتی که در نسخه تصحیح شده طالقانی وجود داشت، کتاب را بازنویسی کرد و توسط انتشارات بوستان کتاب در سال ۱۳۸۲ش بازنشر کرد.^[۲۸]

تنبیه الامه در سال ۱۳۸۵ش توسط روح الله حسینیان تصحیح و ویراستاری شد و با افزودن تعلیقه‌هایی در متن و اضافه کردن پاورقی‌ها، به روان‌سازی متن کتاب پرداخت. این نسخه

توسط انتشارات مرکز اسناد انقلاب اسلامی به چاپ رسید. این نسخه همانند نسخه طالقانی، مقدمه مفصلی دارد که علاوه بر اشاره به زندگی‌نامه نائینی، به شرایط تاریخی، اجتماعی و سیاسی تألیف متن هم پرداخته شده است.^[۳۹] در نسخه‌ای دیگر، محسن هجری به بازنویسی متن نائینی به زبان ساده پرداخت و با ضمیمه متن اصلی، این کتاب را با عنوان «درآمدی بر بیداری مردم به ضمیمه متن اصلی کتاب تنبیه الامه و تنزیه المله و پی‌نوشت‌های آیت الله طالقانی» در سال ۱۳۸۶ش توسط انتشارات صمدیه به چاپ رساند.^[۴۰]

رساله تنبیه الامه همچنین به زبان عربی چندین بار منتشر شده است. با اول در سال ۱۹۵۶م به صورت ناقص در مجله عرفان و بار دوم در سال ۱۴۱۰ق به صورت کامل در مجله الموسم به همت صالح جعفری به چاپ رسید. در سال ۱۴۱۹ق به صورت مستقل و با مقدمه عبدالکریم آل نجف در موسسه احسن الحدیث قم چاپ شد و در سال ۱۴۱۸ق نیز در پایان کتاب ضد الاستبداد اثر توفیق السیف به همراه پاورقی‌هایی منتشر شد.^[۴۱]

داوود فیرحی پژوهشگر فقه سیاسی در سال ۱۳۹۴ش اولین شرح مبسوط تنبیه الامه را با عنوان «آستانه‌ی تجدد» توسط انتشارات نشر نی به چاپ رساند. فیرحی در این کتاب به شرح اصطلاحات و مفاهیم نظری تنبیه الامه با تکیه بر دیگر آثار محقق نائینی از یک سو و ارجاع به ادبیات و سنت اصولی و فقه‌های شیعه از سوی دیگر پرداخته شده است. آستانه‌ی تجدد بر پایه دو نسخه طالقانی و ورعی ارائه شده است.^[۴۲]

پانویس

۱. ↑ آقابزرگ تهرانی، الذریعه، ۱۴۰۳ق، ج ۴، ص ۴۴۰.
۲. ↑ فیرحی، داوود، آستانه تجدد، ۱۳۹۴ش، ص ۱۴.
۳. ↑ فیرحی، داوود، آستانه تجدد، ۱۳۹۴ش، ص ۱.
۴. ↑ فیرحی، فقه و سیاست، ۱۳۹۲ش، ج ۱، ص ۲۸۱.
۵. ↑ حائری، تشیع و مشروطیت، ۱۳۶۴ش، ص ۲۲۳-۲۲۴.
۶. ↑ منتظری، مبانی فقهی حکومت اسلامی، ۱۴۰۹ق، ج ۱، ص ۵۳.
۷. ↑ فیرحی، داوود، آستانه تجدد، ۱۳۹۴ش، ص ۱-۲.
۸. ↑ نائینی، تنبیه الامه و تنزیه المله یا حکومت از نظر اسلام، ۱۳۷۸ش، مقدمه، ص ۱۵-۱۶.

۹. ↑ مطهری، بررسی اجمالی نهضت‌های اسلامی در صد سال اخیر، ۱۳۹۷ش،

ص ۴۲

۱۰. ↑ «فقه» و ظهور دولت مدرن

۱۱. ↑ عمید زنجانی، فقه سیاسی، ۱۴۲۱ق، ج ۲، ص ۷۸.

۱۲. ↑ امین، اعیان الشیعه، ۱۴۰۶ق، ج ۶، ص ۵۴.

۱۳. ↑ امین، اعیان الشیعه، ۱۴۰۶ق، ج ۶، ص ۵۴؛ آقابزرگ تهرانی، طبقات

اعلام الشیعه (نقباء البشر ...)، ۱۴۰۴ق، ج ۲، ص ۵۹۳

۱۴. ↑ سید رضی شیرازی، حماسه فتوا، ویژه نامه روزنامه جمهوری

اسلامی.

۱۵. ↑ حائری، تشیع و مشروطیت، ۱۳۶۴ش، ص ۱۵۶-۱۵۷.

۱۶. ↑ نائینی، تنبیه الامه و تنزیه المله، ۱۳۸۲ش، ص ۱۶؛ حائری، تشیع و

مشروطیت، ۱۳۶۴ش، ص ۱۷۵-۱۷۸

۱۷. ↑ امین، اعیان الشیعه، ۱۴۰۶ق، ج ۶، ص ۵۴.

۱۸. ↑ نائینی، تنبیه الامه، ۱۳۸۲ش، ص ۱۴۳؛ فیرحی، فقه و سیاست،

۱۳۹۲ش، ج ۱، ص ۲۹۱.

۱۹. ↑ نائینی، تنبیه الامه، ۱۳۸۲ش، ص ۸۶؛ فیرحی، فقه و سیاست،

۱۳۹۲ش، ج ۱، ص ۲۹۷-۲۹۹.

۲۰. ↑ نهج البلاغه، نامه ۵۳، ص ۴۳۱.

۲۱. ↑ نائینی، تنبیه الامه، ۱۳۸۲ش، ص ۱۱۵-۱۱۶؛ فیرحی، فقه و

سیاست، ۱۳۹۲ش، ج ۱، ص ۲۱۷.

۲۲. ↑ فیرحی، آستانه تجدد، ۱۳۹۴ش، ص ۳.
۲۳. ↑ فیرحی، فقه و سیاست در ایران معاصر، ۱۳۹۲ش، ج ۱، ص ۳۳۵.
۲۴. ↑ اگر رویکرد نائینی ادامه می‌یافت در گذار به تجدد ایرانی بسیار مؤثر بود.
۲۵. ↑ در پرتو پسااسلام‌گرایی، نوعی نائینی‌گرایی جدید در حال رخ‌دادن است.
۲۶. ↑ تنبیه‌الامه، دولت مدرن را از نگاه فقه و اصول شیعه تشریح کرده است.
۲۷. ↑ نگاهی نو به جریان شناسی حوزه نجف، سایت اجتهاد
۲۸. ↑ فیرحی، آستانه تجدد، ۱۳۹۴ش، ص ۸-۶.
۲۹. ↑ فیرحی، آستانه تجدد، ۱۳۹۴ش، ص ۹.
۳۰. ↑ فیرحی، آستانه تجدد، ۱۳۹۴ش، ص ۱۰.
۳۱. ↑ فیرحی، آستانه تجدد، ۱۳۹۴ش، ص ۱۰.
۳۲. ↑ فیرحی، آستانه تجدد، ۱۳۹۴ش، ص ۱۱.

یادداشت‌ها

۱. ↑ آخوند خراسانی آن را اجل از تمجید و سزاوار تعلیم دانسته؛ چراکه مأخوذ از اصول شریعت محقه است. (نائینی، مقدمه تنبیه الامه، ۱۳۸۲ش، ص ۲۳).
۲. ↑ به گفته عبدالله مازندرانی کتاب تنبیه الامه به دلیل مأخوذ بودن تمام اصول و مبانی سیاست از دین قویم اسلام مورد اعتماد است. (نائینی، مقدمه تنبیه الامه، ۱۳۸۲ش، ص ۳۴)

۳. ↑ نائینی نوعی از سلطنت را ترسیم می‌کند که هم در دوران حضور امام معصوم و هم در زمان غیبت، تنها سیستم مشروع قلمداد می‌شود. این سیستم که آن را «دولت یا سلطنت ولایتیه» نام نهاده، به دور از تحکم و استبداد و بر مصالح و رضایت عموم استوار است. در این نظام حکومتی، اساس سلطنت بر اقامه وظایف و مصالح نوعیه قائم و استیلای سلطان نیز به همان اندازه محدود و تصرفش به عدم تجاوز از آن حد مقید و مشروط شده است. (نائینی، تنبیه الامه، ۱۳۸۲ش، ص ۴۳)

۴. ↑ نائینی در توصیف سلطنت تملکيه با توجه به تاریخ پادشاهی ایران، معتقد است مصالح مردم در این سیستم حکومتی تابعی از مصلحت و اراده حاکم یا حاکمان خواهند بود و توده مردم هیچ نقشی جز خدمت‌گزاری صرف برای حکمران ندارند؛ ولی در مقابل، حاکم هرگونه تصرف دلبخواهانه را در سرنوشت مردم، حق خود می‌داند و در مقابل هیچ کسی پاسخ‌گو نیست و تا جایی ممکن است پیش رود که ادعای خدایی و الوهیت کند. وی مردم را در این سیستم حکومتی به دلیل جهل و بی‌علمی نسبت به وظائف سلطنت و حقوق خود، تشبیه به گیاهان می‌کند. نائینی این نوع رابطه را در سطح جامعه نیز جاری می‌داند؛ به صورتی که هر شخصی نسبت به زیردستان خود رفتاری خودسرانه در پیش می‌گیرد و نتیجه این وضعیت همه‌گیر شدن روحیه استبداد در تمام جامعه خواهد بود. (نائینی، تنبیه الامه، ۱۳۸۲ش، ص ۴۱-۴۳)

۵. ↑ ادعای اصلی اسلام سیاسی این است که بر پایه آموزه‌ها و تعالیم دینی می‌توان برای اداره جامعه و حکومت نظریه‌ای از اسلام استخراج کرد. طبق

این ایده فقه، دانشی خودبسنده و جامع است که بر دیگر شاخه‌های دانش سیاسی برتری دارد و این قابلیت را دارد که پاسخ‌گوی مشکلات عمده در ارتباط با نظام سیاسی باشد. در این فضا نوعی نگاه غیریت‌ساز با تجدد غربی و سکولاریزم شکل می‌گیرد و با نوعی نگاه انحصار گرایانه، فقه سیاسی با یک نظریه خاص همبسته و ملازم دانسته و برداشت‌های متفاوت به حاشیه رانده شد.

۶. ↑ پسااسلام‌گرایی با جدا کردن دین از ایدئولوژی در پی تفسیری از اسلام است که پاسخ‌گوی نیازهای انسان مسلمان در جهان کنونی باشد. در این راستا با رویکردی مدنی به دولت به شناسایی دموکراسی و حقوق بشر می‌پردازد. پسااسلام‌گرایان نظریه دولت را امری فراققه‌ی می‌دانند که برای طرح آن باید از دیگر دانش‌های سیاسی، همچون فلسفه سیاسی یا علم سیاست بهره جست و نگاه صرفاً فقهی در این باره کافی نیست. در این راستا، نگاه جهت‌دار و منفی فقه به تجدد نفی شد که این امر، زمینه را برای پذیرش تکثرگرایی فراهم کرد. افزون بر آن با نگاه مثبت به دموکراسی، مجالی برای طرح دیدگاه‌های دموکراتیک در فقه سیاسی فراهم شد.

منابع

- امین، سیدمحسن، اعیان‌الشیعه، دارالتعارف للمطبوعات، بیروت، ۱۴۰۶ق.
- آقابزرگ تهرانی، محمدمحسن، الذریعه الی تصانیف الشیعه، بیروت، دارالاضواء، ۱۴۰۳ق.
- آقابزرگ تهرانی، محمدمحسن، طبقات اعلام الشیعه (نقباء البشر فی القرن الرابع عشر)، مشهد، دارالمرتضی، ۱۴۰۴ق.
- حائری، عبدالهادی، تشیع و مشروطیت در ایران و نقش ایرانیان مقیم عراق، تهران، انتشارات امیرکبیر، ۱۳۶۴ ش.

- حماسه فتوا، ویژه‌نامه روزنامه جمهوری اسلامی به مناسبت سده وفات میرزای شیرازی، سال ۱۳۷۰ش، مصاحبه با آیت‌الله سیدرضی شیرازی.
- عمید زنجانی، عباسعلی، فقه سیاسی، تهران، امیرکبیر، ۱۴۲۱ق.
- فراتی، عبدالوهاب، «نگاهی نو به جریان شناسی حوزه نجف»، گفتگو با مجله تقریرات، ۱۳۹۹ش.
- فیرحی، داوود، فقه و سیاست در ایران معاصر، تهران، نشر نی، ۱۳۹۲ش.
- فیرحی، داوود، آستانه تجدید، تهران، نشر نی، ۱۳۹۴ش.
- فیرحی، داوود، «فقه» و ظهور دولت مدرن»، جلسه نقد کتاب آستانه تجدید در دانشگاه تربیت مدرس، ۱۳۹۵ش.
- فیرحی، داوود، «تنبيه‌الامة، دولت مدرن را از نگاه فقه و اصول شیعه تشریح کرده است.» جلسه نقد کتاب آستانه تجدید در موسسه فهم، ۱۳۹۵ش.
- مطهری، مرتضی، بررسی اجمالی نهضت‌های اسلامی در صد سال اخیر، تهران، انتشارات صدرا، ۱۳۹۷ش.
- منتظری، حسینعلی، مبانی فقهی حکومت اسلامی، مترجم محمود صلواتی و ابوالفضل شکوری، قم، موسسه کیهان، ۱۴۰۹ق.
- میرموسوی، سید علی، «اگر رویکرد نائینی ادامه می‌یافت در گذار به تجدید ایرانی بسیار مؤثر بود.» گفتگوی با سایت مباحثات، ۱۳۹۷ش.
- میرموسوی، سید علی، «در پرتو پسااسلام‌گرایی، نوعی نایینی‌گرایی جدید در حال رخ‌دادن است.» سخنرانی در همایش سالانه انجمن علوم سیاسی ایران، ۱۳۹۵ش.
- نائینی، محمدحسین، تنبيه‌الامة و تنزیه‌المله، به تصحیح سید جواد ورعی، قم، بوستان کتاب، ۱۳۸۲ش.
- نائینی، محمدحسین، تنبيه‌الامة و تنزیه‌المله، به تصحیح سید محمود طالقانی، تهران، شرکت سهامی انتشار، ۱۳۷۸ش.